

Art-Sanat

Research Article

Open Access

An Ampulla of Saint Menas from Dara (Anastasiopolis)

Dara'dan (Anastasiopolis) Bir Aziz Menas Ampullası

Hüseyin Metin¹

¹ Kafkas University, Faculty of Sciences and Letters, Department of Archeology, Kars, Türkiye

Abstract

Ampullae are small flasks produced from different materials during the Late Antiquity and were generally produced in centers considered sacred for Christians. The ampullae were purchased by pilgrims who went on a pilgrimage to the Holy Land for the liquid they contained, which was believed to have healing properties, and were taken to their places of residence. Menas ampullae are small terracotta flasks with thin rims and a flattened oval body, produced so that pilgrims visiting this sacred center in Abu Mina could take holy water or oil with them on their return. Menas ampullae are characterized by a circular body and a narrow neck with two handles and are typically decorated with a standard depiction of Saint Menas standing between two kneeling camels. This type of ampulla was produced between 500 and 640 AD at Abu Mina, the main site of Saint Menas, one of the largest pilgrimage sites of Late Antiquity. Today, the connections of these ampullae, unearthed in excavations across various regions, with Egypt/ Abu Mina have been revealed. The Menas ampulla, which was discovered in the Agora excavations in Dara during the 2021 excavation season and is the subject of this study, is evidence of the city's connection with Egypt. The ampulla of St. Menas in Dara was dated between 620 and 640 AD based on the excavation stratigraphy conducted in Agora.

Öz

Ampullalar Geç Antik Çağ'da farklı malzemelerden üretilmiş küçük mataralardır ve genellikle Hristiyanlar için kutsal sayılan merkezlerde üretilmiştir. Ampullalar Kutsal topraklara hac ziyareti için giden hacılar tarafından içlerinde şifa verdiği inanan sıvı için satın alınmış ve yaşadıkları yerlere götürülmüştür. Menas ampullaları ise Abu Mina'daki kutsal merkezi ziyaret eden hacıların dönüşte yanlarında buraya ait kutsal su ya da yağ götürebilmeleri için yapılmış, çoğunlukla pişmiş topraktan ince ağız kenarlı ve yassılaştırılmış oval gövdeli küçük mataralardır. Menas ampullaları dairesel bir gövde ve iki kulplu dar bir boyun ile karakterize edilmiştir ve tipik olarak iki diz çökmüş deve arasında duran Aziz Menas'ın standart tasviriyle süslenmiştir. Bu tipteki ampullalar Geç Antik Çağ'ın en büyük hac mekanlarından biri olan Aziz Menas'ın bağlı olduğu ana mekânı olan Abu Mina'da MS 500-640 yılları arasında üretilmiştir. Günümüzde farklı coğrafyalarda bulunan bu ampullaların Mısır/Abu Mina ile bağlantıları ortaya çıkarılmıştır. 2021 kazı sezonunda Dara'da yapılan Agora kazılarında bulunan ve bu çalışmaya konu olan bir adet Menas ampullası kentin Mısır ile olan ilişkisinin kanıtıdır. Dara'daki Aziz Menas ampullası agoradaki kazı stratigrafisine göre MS 620-640 yılları arasına tarihlendirilmiştir.

Keywords

Ampulla, Saint Menas • Christianity Dara (Anastasiopolis) • Upper Mesopotamia • Early Byzantine Period

Anahtar Kelimeler

Ampulla • Aziz Menas • Hristiyanlık • Dara (Anastasiopolis) • Yukarı Mezopotamya • Erken Bizans Dönemi

“ Citation | Atıf: Metin, Hüseyin, . "An ampulla of saint menas from dara (anastasiopolis)". *Art-Sanat*, 23 (2025): 64-78. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2025.23.0004>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Metin, H.

✉ Corresponding author | Sorumlu Yazar: Hüseyin Metin arkeologmetin@hotmail.com

Genişletilmiş Özet

Mardin'in 30 km güneyine konumlanan Dara (Anastasiopolis) Bizans İmparatoru I. Anastasius (MS 491-518) isteği ile Sasani'lere karşı doğu sınırlarını koruyan garnizon kenti olarak 503-507 yılları arasında tahkim edilmiştir. Bizans-Sasani sınırlarının kesiştiği bir konumda olmasından dolayı güneyde MS 6. yüzyılın en önemli askeri ve siyasi merkezlerinden birisi durumuna gelmiştir. Dara'nın kurulduğu lokasyonun MS 6. yüzyıl öncesi ile ilgili arkeolojik bulgular sınırlıdır. Bununla birlikte, 2021 yılı kazı sezonunda güney batı surlarının hemen bitişiğinde bulunan bir alanda (Aba Höyük) yapılan incelemeler sonucunda Erken Tunç Çağı'na ait seramikler tespit edilmiş ve Dara'nın beş bin yıllık tarihî geçmişe sahip olduğu belgelenmiştir. Kentin kurulum aşaması I. Justinianus (MS 527-565) döneminde de devam etmiştir. Kazı buluntuları, I. Justinianus döneminde surların güçlendirilmesinin yanı sıra, kent içerisinde kamusal yapılarda düzenlemeler yapıldığını göstermiştir. Dara'daki agora köprüsü ve çevresindeki düzenlemeler I. Justinianus'un kentteki bayındırlık faaliyetlerini I. Anastasius'tan sonra devam ettirdiğini doğrulamaktadır. Kent stratejik durumundan dolayı sürekli kuşatmalara maruz kalmış ve sık sık el değiştirmiştir. Dara (Anastasiopolis), MS 577-591 ve MS 606-620 yılları arasında Sasani hâkimiyetine girmiştir. MS 620 tarihinde tekrar Bizans'ın eline geçen Dara, yaklaşık MS 639 yıllarında Kuzey Mezopotamya'nın büyük bir bölümüne sahip olan Arapların kontrolüne geçmiştir. Uzun süre Arapların yönetimi altından varlığını sürdürmüştür. Emevi ve Abbasi Dönemleri'nden sonra Dara (Anastasiopolis), MS 12. yüzyılın ortalarında Emir Timurtaş tarafından Mardin Artuklu Beyliği'ne bağlı bir kent hâline getirilmiştir. Kısa bir süre Eyyûbîler egemenliğinde kalan kent, bu dönemden sonra eski önemini kaybetmiş, İbn Battûta'nın aktarımlarına göre MS 14. yüzyılda küçük bir köy yerleşimine dönüşmüştür. Bugünkü Mardin ili, Artuklu ilçesi sınırları içerisinde bulunan Dara köyü yerleşiminin kökeni MS 18. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan Geç Antik Çağı özgün bir form olan ampulla, içerisine sıvı konan minyatür matara tipi kaplara verilen genel isimdir. Ampullalarda boyuna asılması için omuzun iki yanında açılmış küçük delikler ya da sonradan gövdeye eklenmiş kulplar karakteristiktir. Pişmiş toprak örnekleri yaygın olmakla beraber, cam ve metalden yapılmış ampullalara da rastlanmaktadır. Kalıp yapımı bir ampulla üretmek için ilk önce "patris" olarak adlandırılan pişmiş toprak veya ahşap gibi başka tür malzemeden biçimlendirilmiş bir model gereklidir. Daha sonra patristen beğeniye göre üretimleri için "matris" olarak adlandırılan model kalıp oluşturulmaktadır. Seramik hamuru henüz kurumamışken bu kalıp içerisine bastırılarak şekillendirilmekte ve kurumaya bırakılmaktadır. İki ayrı kalıp içerisinden çıkarılan hamur birleştirilmektedir. Birleşim yerleri bir alet yardımıyla düzeltilmektedir. Kulplar kalıptan çıkarıldıktan sonra aplike edilerek ampullalar fırınlanmaktadır. Aynı kalıp defalarca kullanıldığı için fabrikasyon üretim söz konusudur.

Ampullalar Hristiyanlıkta dinî törenlerde şarap ve suyun yanı sıra hastalara ayrılan ya da vaftiz törenlerinde kullanılan kutsanmış aromatik yağları koymak için kullanılmıştır. Geç Antik Çağ en yaygın kullanıldıkları evredir. Bu dönemde hacılar tarafından kutsal yerlerden alınan hac hatıraları arasında hacı madalyonları/pulları ve hacı mataraları yaygındır. Söz konusu kaplar mucize gösteren su kaynakları ya da başta Hz. İsa olmak üzere kutsal sayılan kişilere ait mezarlarda yanan kandillerden alınan yağa temas ederek kutsal olan sıvıyı koymak için kullanılmış ve matara formu hacı ampullaları olarak adlandırılmıştır. Kutsal topraklardan dönen hacılar yaşadıkları kentlere kutsadığı, kötülüklerden koruduğu, şifa verdiğine inanıldığı için ampullalar içerisinde kutsal su götürmüşlerdir. Erken Hristiyanlık Dönemi'nde de ampullalar bu işlevlerini devam ettirmiş olmalıdır.

Genel olarak iki tip ampulla formu bulunmaktadır. Birincisi bu çalışmanın da konusu olan Menas ampullaları, ikincisi Anadolu ampullalarıdır. İlk tip, ikinci tipe göre daha yassıdır ve gövdesi daireseldir (lentoid). Gövdesine sonradan eklenmiş kulpları vardır. Üzerinde genellikle Aziz Menas'ın tasviri görülmektedir. İkinci tip yassı, oval formu, kısa boyutlu ve küçük kulpludur. Üzerinde hayvan betimlemeleri, aziz figürleri, haçlar görülmektedir. Anadolu ampullalarının Ephesos'ta üretildiği ve dış piyasaya satıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte Anadolu ampullalarının üretimini tek bir merkeze bağlamanın doğru olmadığı da öngörülmektedir. Nitekim Batı Anadolu'da yapılan kazıların birçoğunda ampulla örnekleri çıkarılmaktadır.

Ephesos, Laodikeia, Hierapolis, Knidos, Kibyra gibi Batı Anadolu'da kentlerinde ele geçen ampullalar Anadolu etkileşimli olup Anadolu ampullaları olarak isimlendirilmektedir. Oysa Dara kazılarında bulunan Aziz Menas ampullası doğrudan Abu Mina'daki örneklerle benzerlik sergilemektedir. Bu bağlamda Erken Hristiyanlık Dönemi'nde İskenderiye yakınlarındaki Abu Mina-Dara bağlantısı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Dara'dan Abu Mina'daki Aziz Menas'ın kompleksini ziyaret edip bu vesile ile kutsal topraklarda hac vazifesini yapmış olan Daralı vatandaşlar

tarafından ampullanın hatıra olarak alındığı söylenebilir. Diğer yandan kazı buluntusu olan ampulla, kentteki henüz ortaya çıkarılmamış bir kiliseye ait liturjik eser de olabilir.

Dara, MS 6. yüzyılda Kuzey Mezopotamya'nın en büyük garnizon kenti olmasının yanında dinî ve siyasi bir merkezdir. Bu sebeple dinî anlam içeren Menas ampullasının kentin Abu Mina ile olan dinî bağlantısının somut bir kanıtı olduğu ileri sürülebilir. Ampullanın boyutları ve üzerindeki betimlemelerin Abu Mina'daki ampullalarda görülen ortada Aziz Menas, iki yanında diz çökmüş deve figürleriyle olan birebir benzerliği dikkati çekmektedir. Dara'daki örnekte olduğu gibi Aziz Menas'ın orans duruşu ve iki yanındaki deve figürleri Menas ampullalarında karakteristik özellik olup, yukarıda belirtilen form yapıları da standarttır.

Aziz Menas, İmparator Diocletianus (MS 284-305) döneminde yaşamış Mısırlı bir Hristiyan'dır. Roma ordusunda asker olan ve zamanla rütbe alan Menas, Frigya sınırları içerisindeki Cotyaeum'da (Kütahya) İmparator Diocletianus ve Maximianus'un (MS 286-305) Hristiyanlar aleyhine verilen ceza ve emirleri dolayısıyla Hristiyan olduğunu açıklayarak ordudan ayrılmış ve tek başına bir dağda inzivaya çekilerek Tanrı'ya ibadet etmeye başlamıştır. Ancak imparator Diocletianus döneminde sürdürülen Hristiyan katliamları sonucu MS 295 yılında öldürülmüştür. Rivayete göre cesedi ilk olarak yakılmak istenmiş, uzun uğraşlar sonunda yanmadığı için gemiyle ilk olarak Mısır'a, sonrasında devalere yüklenerek doğduğu yer olan İskenderiye'ye götürülmek istenmiştir. Fakat develer Abu Mina denen yerde durarak diz çökmüşler ve daha fazla ilerlemek istememişlerdir. Bundan dolayı azizin cesedi develerin durduğu yere gömülmüş ve İmparator Arcadius (MS 395-408) tarafından mezarının olduğu yere bazilika, manastır, hamam ve sarnıçtan oluşan bir kompleks yaptırılarak dinî bir kimlik kazanması sağlanmıştır. Böylece Abu Mina'da yer alan bu dinî kompleks Geç Antik Çağ ve sonrasında hacı olmak üzere kutsal topraklara giden Hristiyanlarca sıklıkla ziyaret edilen önemli hac merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Çalışma konusunu oluşturan Menas ampullaları Abu Mina'daki Aziz Menas kompleksini ziyaret eden hacıların yolculuk sonrasında buradan aldıkları kutsal su veya yağı taşımaları için yapılmıştır. Böylelikle Abu Mina'da standart bir formda üretilmiş ve üzerlerinde Aziz Menas'ın betimlerinin olduğu ampullalar ortaya çıkmıştır. Yukarıda özet olarak verilen hayat hikayesi ile bağlantılı şekilde Aziz Menas betimlemeleri için Bizans tasvir sanatında bir modelleme oluşturulmuştur. Buna göre merkezde orans duruşta Aziz Menas, iki yanında diz çökmüş develer değişmez bir kalıptır. Bunun dışında tasvire eklenen diğer sembol veya bezemelerde herhangi bir standart form aranmamaktadır.

Bu çalışmada, Dara'daki Agora kazılarında ele geçen bir Menas ampulası ele alınmıştır. Daha önceki sezonlarda Dara'da gerçekleştirilen kazılarda bu tipte bir ampullaya rastlanmadığı için Dara kazı buluntusu olarak tekildir. Öte yandan 1986 yılında başlayan ve aralıklarla devam eden kazıların özellikle kentin nekropolisinde ve sarnıçlarında yoğunlaştığı dikkate alındığında buluntu olarak kayıt altına alınmaması normal karşılanabilir. Dara'da Agora ve çevresinde 2020 yılı itibarıyla başlayan sivil mimariye yönelik çalışmalarla bu sayının artacağı düşünülmektedir. Değerlendirme konusu Menas ampullası 2021 Agora kazılarında 1C100 açmasında CYN-05 kodunda dükkânların arkasındaki 6 No.lu mekânda (6M) ele geçmiştir. Çok az bir bölümü ortaya çıkarılan 6 No.lu mekânın hem batı hem de kuzey yönde devam ettiği görülmüştür. Söz konusu mekânda yapılan çalışmalarda, evrensel ölçülerle yaklaşık 555.13 m seviyesinde büyük blok taşlar kullanılarak inşa edilmiş bir zemin tespit edilmiştir. Bu zemin 554.03 m olan agora seviyesinden yaklaşık 1.10 m daha yüksektir. Oldukça sağlam bir şekilde izlenen zemin, düzgün işlenmiş büyük boyutlu taşların birbirine bitişik hâlde dizilmesiyle oluşturulmuştur. Mekânın batı kısmında, zeminde çökme olduğu görülmüştür. Çökmenin olduğu alandaki döşeme taşlarının da yerinde olmadığı izlenmiştir. Bu taşların sonraki dönemlerde farklı yapılarda kullanılmış olması muhtemeldir. Mekânın kuzeybatısında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, üzerinde birkaç harften oluşan yazıtlı blok taş ve korkuluklar ortaya çıkarılmıştır. Yazıtın hemen önünde küçük bir haç sembolü ve yanında ΧΜΓ (Meryem'in Oğlu İsa) yazısı bulunmaktadır. Taşın kısa kenarına yazılmış olan bu kısaltma Hz. İsa'yı sembolize etmektedir. Gerek korkuluklar ve gerekse Hz. İsa'nın kısaltmasını sembolize eden yazıtlı taş, 6 No.lu mekân ve çevresinde dinî bir yapının olabileceğini düşündürmektedir. Antik Dönem yazarlarının eserlerinde kentte birden fazla kilise olduğu aktarımından yola çıkılarak burada bir kilise yapısından söz edilebilir. Ancak bu çıkarımın doğrulanması için daha fazla veriye gereksinim duyulmaktadır.

Yaklaşık 7.3 cm çapında, 1.3 cm kalınlığında olan buluntu ampullanın kulpları ve gövdesinin üst bölümü kırık ve eksiktir. Munsell renk kataloğuna göre 6 YR 6/6 kırmızımsı sarı hamur yapısına sahiptir. Birinci sınıf kalıpla üretildiği için figür ayrıntıları oldukça belirgindir. Aziz Menas'ı konu edinen betimleme her iki yüzde kendini tekrar etmektedir. Ampullanın yuvarlak halka içine alınmış bölümünde ortada orans duruştaki Aziz Menas betimlenmiştir. Aziz Menas kısa bir tunik giymekte ve uzun pelerini arkasından sarkmaktadır. Aziz'in iki yanında diz çökmüş deve figürleri resmedilmiştir. Her ne kadar ampullanın üst bölümünde eksik bölümler olsa da benzer örnekler yardımıyla Aziz Menas'ın omuz hizasında iki yanda Malta haçının işlenmiş olduğu düşünülmektedir. Bu haç sağlam olan parçalarda A yüzde sağda, B yüzde ise solda görülmektedir. Betimi çevreleyen bordürde ise nokta kabartma dizisine yer verilmiştir.

Elde edilen veriler Dara Agora kazılarında ele geçen ve şu an için tekil örnek oluşturan Menas ampullasının tarihlendirilmesi konusunda yeterlidir. Ampulla stratigrafik olarak kazılan Agoranın ilk evresi olan MS 6. yüzyıl başlarına ait tabakada değil, üst dolgu tabakasında bulunmuştur. Bir başka ifadeyle buluntu MS 7. yüzyıl tabakasında ele geçmiştir. Bu tabakada erken dönem yapılarına ilave ekler yapılmış olup mekânlarda fonksiyon değişikliği tespit edilmiştir. Dara, MS 606-620 yılları arasında Sasanilerin, MS 639 yılından sonra ise Arap hâkimiyeti altına girmiştir. MS 7. yüzyıldaki Bizans hâkimiyeti MS 620-639 arasındadır. Bu verilerden hareketle her ne kadar üretimleri MS 5-7. yüzyıllar arasında popüler olsa da Dara buluntusu bir adet Menas ampullasının üretiminin MS 620-640 arasına tarihlendirilmesi önerilmektedir.

Introduction

Ampulla, a form unique to the Late Antiquity, is the general name given to miniature flask-type containers used for holding liquid. Although terracotta samples are common, ampullae made of glass and metal are also found¹. In Christianity, in addition to wine and water being used in religious ceremonies, ampullae were also used to hold the blessed aromatic oils used in baptismal ceremonies². They were widely used in the Late Antiquity³. During this period, pilgrim medallions/stamps and pilgrim flasks became popular among the pilgrim souvenirs taken from holy places by pilgrims visiting holy places⁴. These were used to put the sacred liquid in contact with the water sources that performed miracles or the oil taken from the lamps burning in the tombs of holy people, especially Jesus. They were referred to as pilgrimage ampullae⁵.

To produce a mold-made ampulla, a model called a "patris" is first required, which is made from terracotta or another type of material such as wood. A model mold, called a "matrix," is then created from the patris. These small holes on both sides of the shoulder, designed for hanging around the neck, or handles added to the body later are characteristic features of the ampullae. To produce them, a mold called a matrix is needed. Before the ceramic paste completely dried, it was shaped being pressed into the mold and then left to dry. The dough taken out of the mold was combined and the joints were then smoothed using a tool. After molding, the handles were added and the ampullae were fired. Fabrication was possible because the same mold could be reused.

Generally, there are two types of ampullae: The Ampulla of Menas and the Anatolian Ampulla. The first type is flatter than the second one and has a round body, with handles added to the body later. Saint Menas is usually depicted on these vessels⁶. The second type has a flat, oval shape, a short neck, and small handles. Animal depictions, saint figures and cross depictions can be seen on them. These types were first produced in Ephesus⁷. However, it is not appropriate to attribute production to a single center. Ampulla samples have been unearthed in many excavations conducted in western Anatolia. We anticipate that more definitive data will be obtained upon the publication of the findings.

¹Henri Leclercq, "Ampoules (A Eulogies)," *Dictionnaire D'Archeologie Chretienne et De Liturgie*, I.2. ed. Fernand Cabrol and Henri Leclercq (Paris: Letouzey et Ané, 1924), 1743; Andre Grabar, *Les ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio)* (Paris: Charles Klincksieck, 1958), 7-70. Pl. I-LVI; Ayşe Aydın, "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar," *Olba* 21 (2013), 439.

²Gary Vikan, "Byzantine Pilgrim's Art," *Heaven on Earth: Art and the Church in Byzantium*, ed. Linda Safran (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1998), 253.

³Susanne Bangert, "Menas Ampullae, a Case Study of Long-distance Contacts," *Reading Medieval Studies* 32 (2006), 27.

⁴Gülgün Köroğlu, "Anadolu'dan Erken Bizans Dönemi Hacı Ampullaları ve Smyrna Buluntuları," *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları: I. Çalıştay Bildirileri*, ed. Akin Ersoy and Gözde Şakar (İstanbul: Ege Press, 2015), 157.

⁵Leclercq, "Ampoules (A Eulogies)," 1722-1747; Leonie Reygers, "Ampulle," *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* I, ed. Otto Schmitt (Stuttgart: U.A. 1937), 657-661; Alice-Mary Talbot, "Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts," *Dumbarton Oaks Papers* 56 (Cambridge: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 2002), 153-173; Ayşe Aydın, "İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi'nde Bulunan Ampullalar," *Olba* 23 (2015), 489; Celal Şimşek and Bahadır Duman, "Laodikeia'da Bulunan Ampullalar," *Olba* 15 (2007), 75-76; Oğuz Koçyiğit, Rıdvan Gölcük and Kemal Çibuk, "Çanakkale Troya Müzesi'nden Aziz Menas Tasvirli İki Ampulla ve Bizans'ta Kutsal Hac Yolculuğu," *Toplumsal Tarih* 330 (2021), 50-55.

⁶Carl Maria Kaufmann, *Ausgrabungen der Frankfurter Expedition am Karm Abu Mina 1905-1907, In Die Menasstadt und das National Heiligtum der Altchristlichen Ägypter in der Westalexandrinischen Wüste*. vol. I. (Leipzig: Karl W. Heirsemann, 1910), nos. 9, 10, Fig. 93; Levi Yizhaq Rahmani, "Two Early Christian Ampullae," *Israel Exploration Journal* 16 (1966), 71-74; Kurt Wietzmann, *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century* (New York: The Metropolitan Museum of Art, 1979), 576; William Anderson, "An Archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks," *Anatolian Studies* 54 (2004), 79-93, Fig. 1; Bangert, "Menas ampullae, a case study of long-distance contacts," 27-33, Fig. 1a-b; Ayşe Aydın, "Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası," *Adalya* 18 (2015), 289-302, Figs. 2-3; Koçyiğit, Gölcük and Çibuk, "Çanakkale Troya Müzesi'nden Aziz Menas Tasvirli İki Ampulla ve Bizans'ta Kutsal Hac Yolculuğu," 50-55.

⁷Sabine Ladstätter and Andreas Pülz, *Frühchristliche Ampullen aus der Sammlung des Instituts für Klassische Archäologie in Wien in. Forum Archaeologiae* 21/XII (Wien: Universität Wien, 2001); Sabine Ladstätter, "Bizans Döneminde Ephesos. Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa," *Bizans Döneminde Ephesos*. ed. Falko Daim and Sabine Ladstätter (İstanbul: Ege Press, 2011), 3-28.

1. Dara (Anastasiopolis) Ancient City

Dara (Anastasiopolis), located 30 km southeast of the Artuklu District in the Mardin Province and 18 km northwest of Nusaybin, is a garrison city established on the Byzantine-Sassanid border (Fig. 1)⁸. Dara is also the name for the present-day village built on the ancient city, which was constructed on the southern slopes of the Tur Abdin Mountains in the northern region of the Upper Mesopotamian Plain, on an area overlooking the plain with an adequate water supply. Due to its location at the intersection of the Byzantine-Sassanid border, it became one of the most important military and political centers of the sixth century AD in the southern region.

Examinations conducted at the Aba Mound, located immediately next to the southwestern walls of the city, unearthed Early Bronze Age ceramics, documenting Dara's five-thousand-year history. However, its true historical period began in the early sixth century AD. Upon the request of the Byzantine Emperor Anastasius (491-518), Dara was fortified between 503 and 507 as a garrison city to protect the eastern borders against the Sassanids. Anastasius also gave his name to the city (Anastasopolis). Therefore, Dara, which had previously been a small settlement, became the administrative and military epicenter of the Upper Mesopotamia Region in the sixth century AD due to its location⁹. The foundation phase of the city continued during the reign of Justinian I (527-565). Excavation findings have shown that arrangements were made in public buildings in the city, in addition to the strengthening of walls during the reign of Justinian I¹⁰.

Dara (Anastasiopolis) came under Sasanian rule between 577 and 591 AD, as well as 606 and 620 AD¹¹. Dara, which returned to Byzantine control in 620 AD, came under Arab rule and occupied most of Northern Mesopotamia in approximately 639 AD¹². After the Umayyad and Abbasid periods, Dara (Anastasiopolis) became part of the Artuqid Principality during the Timurtaş period in the mid-12th century AD¹³. The city, which was under the rule of the Ayyubids for a short time, lost its former importance and, according to Ibn Battuta, turned into a small village settlement in the 14th century¹⁴. The origins of today's Dara village settlement date back to the late 18th century¹⁵ (Figure 1).

⁸The excavations that started in Dara (Anastasiopolis) [Project number-CK014701(2020)] in 2020-2021 are carried out by Prof. Dr. Hüseyin Metin on behalf of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey and Kafkas University.

⁹Zachariah, *Chronicle Historia Ecclesiastica (The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene)*, ed. Frederick John Hamilton and Ernest Walter Brooks (London: London Methuen, 1899), VII. 6; Brian Croke and James Crow, "Procopius and Dara," *The Journal of Roman Studies* 73 (1983), 150; Brian Croke, "Marcellinus on Dara: A Fragment of His Lost 'De Temporum Qualitibus et Positionibus Locorum,'" *Phoenix* 38/1 (1984), 83-85; William Rosen, *Justinian's Flea: The First Great Plague and the End of the Roman Empire* (London: Penguin Books, 2008), 80-81.

¹⁰Hüseyin Metin, "Agora Excavation Finds in Dara (Anastasiopolis-2020): Early Byzantine Period Terracotta Lamps," *Amisos* 6/10 (2021), 88.

¹¹Ioannes Ephesus, *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, trans. Robert Payne Smith (Oxford: Oxford University Press, 1860) 6: 5-6; Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi: MS 284-641*, trans. Turhan Kaçar (Ankara: Turkish Historical Society Publications, 2016), 597-598; James Silk Buckingham, *Travels in Mesopotamia with Studies on the Ruins of Nineveh, Babylon, and Other Ancient Cities I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), XII, 402-447.

¹²Croke and Crow, *Procopius and Dara*, 150-151; Andreas Nikolaou Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*; 2. 634-641 (Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1972), 85.

¹³Aydın Usta, "Artuklular," *Türkler Ansiklopedisi*, vol. 6 (Ankara: Yeni Türkiye Press, 2002), 471.

¹⁴Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi I-II*, trans. Abdulsait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Press, 2004), XXVII, 338.

¹⁵Metin, "Agora Excavation Finds in Dara (Anastasiopolis-2020): Early Byzantine Period Terracotta Lamps," 88.

Figure 1: Southern borders of the Byzantine Empire and the location of Dara

Source: Metin, "Agora Excavation Finds in Dara (Anastasiopolis-2020): Early Byzantine Period Terracotta Lamps," 89.

2. Saint Menas and His Relationships with the Ampullae

Saint Menas (also known as Mina, Minas, Mena, Meena) was an Egyptian Christian who was a soldier in the Roman army during the reign of Emperor Diocletian. When he heard the orders of Emperors Diocletian and Maximianus against Christians in Cotyaeum (Kütahya) in Phrygia, he declared that he was a Christian and left the army. He then retreated to a mountain and began to worship God. He was killed in 295 AD during the Christian massacres during the reign of Emperor Diocletian¹⁶. Legend has it that his body was first intended to be cremated, but after long efforts, it did not burn. Therefore, an attempt was made to transport it to Egypt by ship and then load it onto camels to Alexandria, where he was born. However, the camels stopped at a place called Abu Mina, knelt down, and did not want to go any further. For this reason, the Saint's body was buried in that place. Subsequently, Emperor Arcadius built a complex consisting of a basilica, monastery, bathhouse, and cistern where his grave was located, making this place a religious center¹⁷. Thus, this religious building, located in Abu Mina, 45 km southwest of Alexandria in Egypt, became one of the important pilgrimage centers frequently visited by Christians visiting the Holy Land as pilgrims during the Late Antiquity-Early Byzantine Period¹⁸. Menas ampullae, which bear the memory of the saint,

¹⁶Paul Devos, "Bons Juifs et Mauvais Chrétiens. Saint Nicolas-Saint Ménas," *Analecta Bollandiana* 102 (1984), 157-61.

¹⁷Nader Alfay Zekry, "The Iconography of St. Menas in the Coptic Art," *Journal of the Faculty of Tourism and Hotels-University of Sadat City* 1 (2/2) (2017), 37-38.

¹⁸Carl Maria Kaufmann, *Zur Ikonographie der Menas-Ampullen mit besonderer Berücksichtigung der Funde in der Menasstadt nebst einem einführenden Kapitel über die neuentdeckten nubischen und äthiopischen Menastexte* (New York: The American University in Cairo Press, 1910), 115; James Drescher, *Apa Mena: A selection of Coptic texts relating to St. Menas* (Le Caire: Société D'archéologie Copte, 1946), II-III; Otto Friedrich August Meinardus, *Two Thousand Years of Coptic Christianity* (New York: The American University in Cairo Press, 2002), 151-152; Stephen J. Davis, *The Cult of Saint Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity* (New York: Oxford University Press, 2008), 120-122; Stephen J. Davis, "Pilgrimage and the Cult of Saint Thecla in Late Antique Egypt," *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt (Religions in the Graeco-roman World)*, ed. David Frankfurter (Brill: Leiden and Boston, 2015), 311; Koçyiğit, Gölçük and Çibuk, "Çanakkale Troya Müzesi'nden Aziz Menas Tasvirli İki Ampulla ve Bizans'ta Kutsal Hac Yolculuğu," 53-54.

were produced for pilgrims who visited the Saint Menas complex in Abu Mina to carry the holy water and oil they received from there after their journey. These products were produced between 500 and 640 in considerable quantities at the main site associated with the Saint, Abu Mina, among the largest pilgrim sites in the Late Antiquity and Early Medieval Period¹⁹.

3. Ampulla of Menas in Dara: A Findspot Relationship

Dara Agora consists of a northsouth oriented stone-paved street, a portico, and shops/workshops opening to the portico. Since the Dara Stream passes from the east, the street is connected to the civil buildings in the east with a large bridge in this direction (Figure 2). Agora Street continues toward the north according to the topographic structure of the Dara Stream. However, due to the absence of excavation work in this direction, our knowledge about the structures is limited.

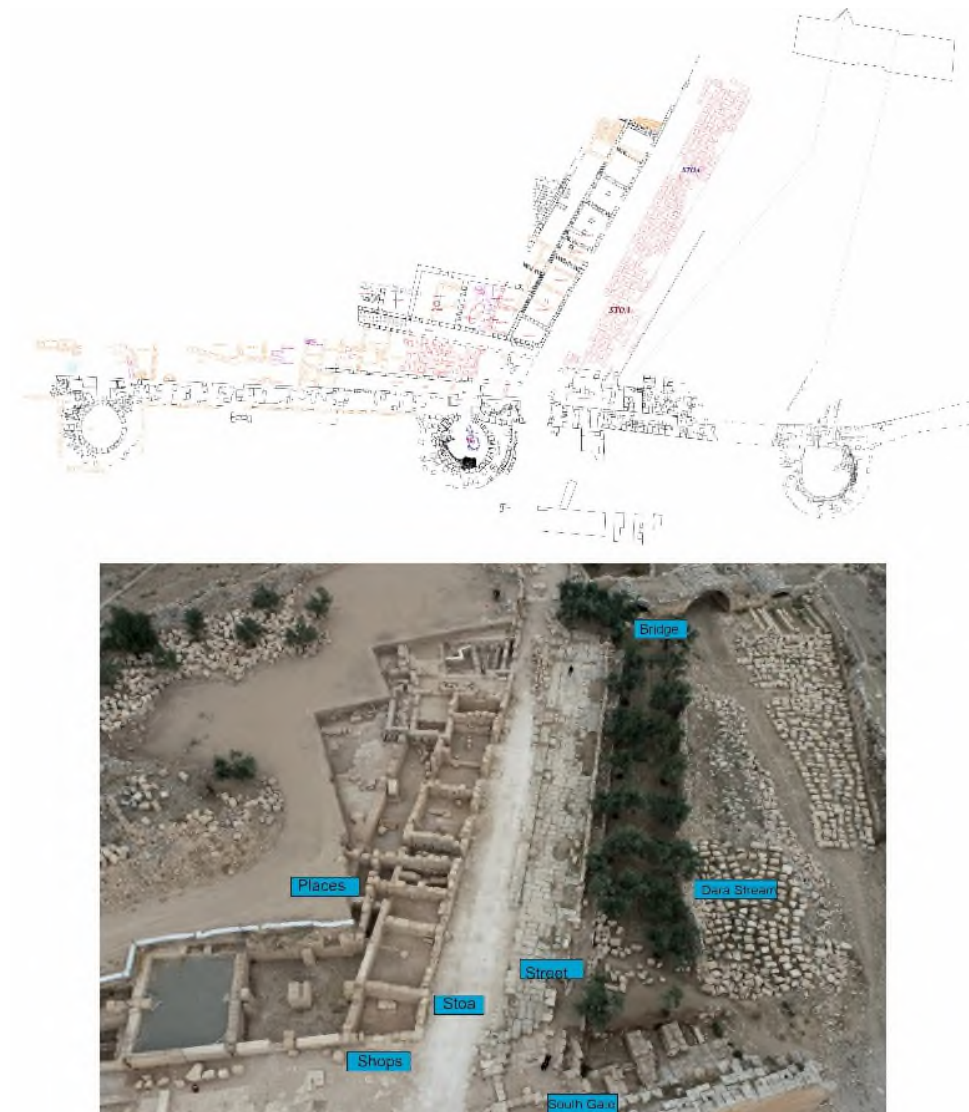

Figure 2: General view of Agora
Source: Dara excavation archive, 2021

The shops are side by side adjacent to the stoa. Shops, generally having a square plan, are approximately 5x5 m long. The door openings were measured as 1.60-1.70 m. The other walls of the shops, whose eastern

¹⁹Bangert, "Menas ampullae, a case study of long-distance contacts," 27.

walls survived intact, were rebuilt during the Abbasid period (Figure 3)²⁰. The average height of the walls varied between 1.20 m and 3.00 m. All of the walls, thought to be original, were built using large blocks of stone brought from the quarries in Dara. Other walls were created using a combination of large block stones and smaller polygonal stones. The original block stones, polygonal stones, and tiles were used together in some walls. Lime-mixed mortar was generally used in the construction of shop walls.

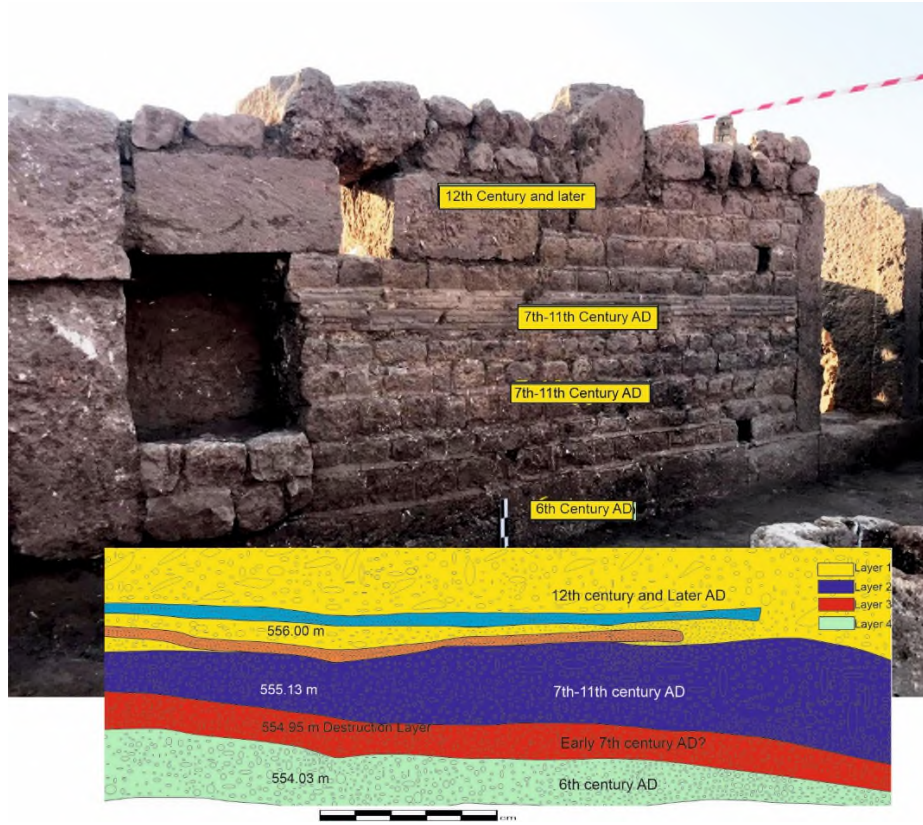

Figure 3: Wall details and Stratigraphy in Agora shops

Source: Dara excavation archive, 2020

The ampulla subjected to evaluation was unearthed in the 1C100 trench during the 2021 Agora excavations, in space number 6 (6 M) behind the shops in the CYN-05 code (Figure 4). Space number 6, only a small part of which has been unearthed, extends both westward and northward. In the studies conducted at the site in question, a floor of 555.13 m consisting of large blocks of stones was identified at this level. The floor is approximately 1.10 m above the agora level (554.03 m). Placing properly processed large stones side by side formed the ground, which is very solid. A collapse in the ground was observed in the western part of the region. The paving stones in the area where the collapse occurred were missing. These stones may have been used in different structures in later periods²¹.

²⁰Many coins from the Abbasid period were unearthed during the excavations. Both the coin finds and the different additions to the shops prove that the Agora underwent a great change and transformation during the Abbasid Period.

²¹Hüseyin Metin and Abdulhadi Durukan, "Dara (Anastasiopolis) Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları 2020," 2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları, vol. 2, ed. Adil Özme (Ankara: Ministry of Culture and Tourism Publications, 2022), 429-446.

Figure 4: Places in Agora

Source: Dara excavation archive, 2021

During the excavations conducted in the western part of the region where the ampulla is located, an architectural block with relief was unearthed at a level of 555.60 m (Figure 5a). The height of the block stone is 0.80 m and the width is 0.70 m. A ram motif with the destroyed head and foot parts is carved on it. The upper part of the architectural block has four strips. The figure depicted in the panel is in a walking position facing the left, with a fish scale-shaped post. Excavations carried out throughout Room No. 6 (6 M) showed that these molded stones continued. The discovery of two molded stones and the connecting stones between them in the northwest corner of the region revealed that these elements functioned as balustrades (Figure 5b)²². These railings were connected by the interlocking technique of horizontal and bollard stones. The bollard stones were hollow on both sides, while the horizontal stones were protruding on both sides, allowing the stones to interlock. During the work carried out throughout Agora in Dara, many architectural works on the railings were unearthed.

During the excavations conducted in the northwest region, a block stone with an inscription consisting of several letters was unearthed. The length of the block stone is 0.80 m, its width is 0.57 m, and its thickness is 0.30 m. The architectural block piece features a small cross symbol and the inscription ΧΜΓ (Jesus, son of Mary). This abbreviation, written on the short side of the stone, symbolizes Jesus Christ. (Figure 5c). There are various versions of this inscription, which is of Syrian origin²³.

²²Hatice Özyurt Özcan, "Examples of Architectural Sculpture with Figurative and Floral Decoration of the Byzantine Period at Muğla, Bodrum and Milas Archaeological Museums," *Olba* 19 (2011), 395, Fig. 14; Philipp Niewöhner, *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishing* (Berlin: De Gruyter, 2021), 13.

²³Hüseyin Metin, Abdulhadi Durukan and D. Hasan Menteşe, "Dara (Anastasiopolis) Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları 2021," 42. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu: 42. Kazı Sonuçları Toplantısı, Denizli, May 23-27, 2022*, vol. 3, ed. Adil Özme (Ankara: Ministry of Culture and Tourism Publications, 2023), 194.

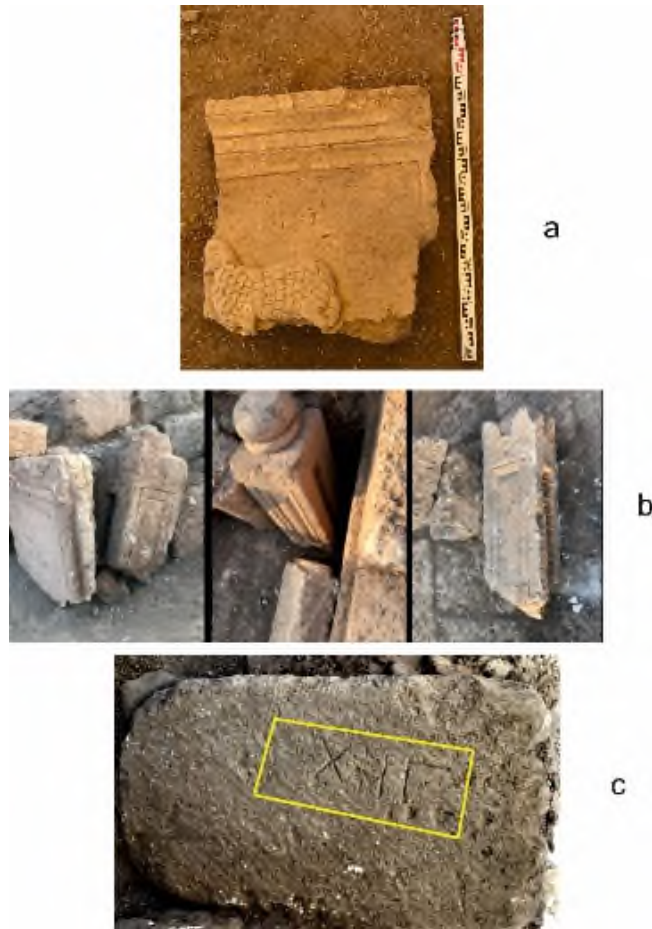

Figure 5: a) Ram relief, b) Balustrade fragments, c) Architectural block with inscription

Source: Dara excavation archive, 2021

Considering that the ampulla is a liturgical object, both the railings and the inscription symbolizing Jesus strengthen the possibility that there may be a religious structure in place 6 and its surroundings. We can talk about the church structure here, considering that there was more than one church in the city, as stated by ancient writers²⁴. The function of these places may become clearer with comprehensive excavations to be carried out in these areas.

This unique excavation is important because no ampulla of this type was discovered in previous excavations in Dara. However, considering that the excavations, which began in 1986 and continued intermittently, primarily focused on the necropolis and cisterns of the city, it is natural that there were no discoveries. This number may increase with the number of excavations for civil architecture that started as of 2020. The handles of the ampulla and the upper part of its body are broken and missing. The ampulla is approximately 7.3 cm in diameter, with a thickness of 1.3 cm. According to the Munsell color catalog, the soil color is 6 YR 6/6, described as reddish yellow. Because it is produced with a first-class mold, the figure details are quite clear. The depiction of Saint Menas is identical on both faces. Saint Menas is depicted in the orans posture in the middle of the circular section of the ampulla. He wears a short tunic, while his usual long chlamys hang down behind him. Kneeling camel figures are depicted on both sides. Although there are missing sections in the upper part of the ampulla, with the help of similar examples, the Maltese cross is engraved on both

²⁴Zachariah, *Chronicle Historia Ecclesiastica (The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene)*, VII. 6; Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, ed. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott (Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies; [Sydney, N.S.W.], 1986), 16.10.

sides at the Saint Menas' shoulder level. In intact pieces, this cross is observed on the right of the A side and on the left of the B side. There is a series of dot reliefs on the border surrounding the depiction²⁵ (Figure 6).

Figure 6: Ampulla of Menas in Dara
Source: Draw by Hüseyin Metin

The data obtained from the Dara Agora excavations are currently sufficient to date the only example of the ampulla of Menas. The ampulla was found in the upper layer, not in the layer dating back to the early sixth century AD, which was the first phase of Agora. In other words, it was discovered in the section related to the layer in which Agora underwent a major functional change, parallel to the political developments of the city in the seventh century AD. In this layer, additional modifications were made to the early period buildings and a change in function was detected in the places. Considering the political history of the city, Dara was under Sassanid rule between 606 and 620 AD. Since it came under the domination of the Islamic armies in 639 AD, the remaining period must pertain to the history of the Ampulla of Menas. Based on this information, the ampulla was dated between 620 and 640 AD²⁶. Similar examples also supported this dating²⁷.

Conclusion

It is known that pilgrims who visit holy places in Christian societies consume the holy water or oil-filled ampullae they receive from these places as souvenirs and take them back to their hometowns. Since this holy water was once believed to heal, the function of the ampullae in the Early Christian Period must

²⁵Relief dot arrays sixth-seventh AD. It was frequently used on the shoulders of century lamps. Hüseyin Metin, "Kıbyra Kandilleri" (Phd diss., Atatürk University, 2012).

²⁶Metin, Durukan and Menteşe, "Dara (Anastasiopolis) Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları 2021," 194.

²⁷Kaufmann, *Ausgrabungen der Frankfurter Expedition am Karm Abu Mina 1905–1907*, 59-78; Wietzmann, *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh*, 576, no. 515; Zsolt Kiss, *Alexandrie V: Les Ampoules De Saint Menas Decouvertes a Kom El-dikka 1961-1981* (Warsaw: Iksio Pan, 1988), 144; Koçyiğit, Gölcük and Çibuk, "Çanakkale Troya Müzesi'nden Aziz Menas Tasvirli İki Ampulla ve Bizans'ta Kutsal Hac Yolculuğu," 54; John W. Hayes, *Roman Pottery in the Royal Ontario Museum* (Toronto: Royal Ontario Museum, 1976) 52-53.

have been used for this purpose. Ampullae have been found in many excavations in Anatolia. Notably, the forms of the findings (Anatolian ampoules) unearthed in Western Anatolia, such as Ephesus, Laodicea, and Hierapolis, differ from the ampulla in Dara, which should be evaluated. In other words, the ampulla found in the Dara excavations is similar to that found in the samples in Abu Mina. In this context, the Abu Mina-Dara connection in the Alexandrian beeches emerged in the Early Christian period. Therefore, pilgrims traveling from Dara to Abu Mina took ampullae as souvenirs. The ancient city of Dara was the largest garrison city in Northern Mesopotamia during the sixth century AD, serving as a religious and political center. The Menas ampulla found in Dara, with a religious meaning, is concrete evidence of Dara's relations with Egypt. Given the dimensions of the ampulla and the depictions on it, it is striking that they are exactly similar to those found in Abu Mina, with Saint Menas in the middle and kneeling camel figures on either side. Accordingly, the round body form and figured scenes on it are characteristic features of Menas ampullae.

The ampulla was found in a stratified section of the Agora, providing insight into its dating. Based on the available findings, the ampulla was found in the upper layer, not in the layer dating back to the early sixth century AD, which was the first phase of Agora. In other words, the first layer was discovered in the seventh century AD. Although Menas ampullae were produced between the fifth and seventh centuries AD, the ampulla in Dara was dated to 620-640 AD. In fact, Dara was under the Byzantine rule only between 620 and 639 AD in the seventh century. Therefore, this dating also coincides with the political history of Dara.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.
Acknowledgment	We are grateful to Abdulhadi durukan, Ali Özkan and Ms. Arzu Metin for their invaluable feedback on both the early and revised versions of this manuscript. We are also thankful to the anonymous reviewers for their thoughtful comments, which unquestionably strengthened the arguments presented in the final manuscript. Additionally, we are deeply grateful to the General Directorate for Cultural Heritage and Museums for granting the necessary permits for our research and to the Turkish Historical Society for their financial support, which made this study possible.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Teşekkür	Bu makalenin hem erken hem de gözden geçirilmiş versiyonları için değerli geri bildirimleri için Ali Özkan ve Bayan Arzu Metin'e minnettarız. Ayrıca, son versiyonda sunulan argümanları şüphesiz güçlendiren düşünceli yorumları için anonim değerlendirecilere de minnettarız. Ayrıca, araştırmamız için gerekli izinleri veren Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve bu çalışmayı mümkün kılan mali destekleri için Türk Tarih Kurumu'na derinden minnettarız.

Author Details	Hüseyin Metin (Prof. Dr.)
Yazar Bilgileri	¹ Kafkas University, Faculty of Sciences and Letters, Department of Archeology, Kars, Türkiye 0000-0001-6790-4096 arkeologmetin@hotmail.com

References | Kaynakça

- Anderson, William. "An Archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks." *Anatolian Studies* 54 (2004): 79-93.
- Aydın, Ayşe. "Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası." *Adalya* 18 (2015): 289-302
- Aydın, Ayşe. "İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi'nde Bulunan Ampullalar." *Olba* 23 (2015): 477-513.
- Aydın, Ayşe. "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar." *Olba* 21 (2013): 437-456.

- Bangert, Susanne. "Menas Ampullae, a Case Study of Long-Distance Contacts." *Reading Medieval Studies* 32 (2006): 27-33.
- Buckingham, James Silk. *Travels in Mesopotamia With Researches on the Ruins of Nineveh, Babylon, and Other Ancient Cities I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Croke, Brian and James Crow. "Procopius and Dara." *The Journal of Roman Studies* 73 (1983): 143-159.
- Croke, Brian. "Marcellinus on Dara: A Fragment of His Lost "De Temporum Qualitatibus et Positionibus Locorum." *Phoenix* 38/1 (1984): 77-88.
- Davis J, Stephen. *The Cult of Saint Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*. New York: Oxford University Press, 2008.
- Davis, J. Stephen. "Pilgrimage and the Cult of Saint Thecla in Late Antique Egypt." *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt, (Religions in the Graeco-Roman World)*. Edited by David Frankfurter. Brill: Leiden and Boston, 2015, 303-339.
- Devos, Paul. "Bons juifs et mauvais chrétiens. Saint Nicolas-Saint Ménas." *Analecta Bollandiana* 102 (1984): 157-161.
- Drescher, James. *Apa Mena: A selection of Coptic texts relating to St. Menas*. Le Caire: Société D'archéologie Copte, 1946.
- Ephesus, Ioannes. *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by Robert Payne Smith. Oxford: Oxford University Press, 1860.
- Grabar, Andre. *Les ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio)*. Paris: Charles Klincksieck, 1958.
- Hayes, John W. *Roman Pottery in the Royal Ontario Museum*. Toronto: Royal Ontario Museum, 1976.
- İbn Battuta, Ibn Tanci Ebu Abdullah Muhammed. *İbn Battuta Seyahatnamesi I-II*. Translated by Abdulsait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Press, 2004.
- Kaufmann, Carl Maria. *Ausgrabungen der Frankfurter Expedition am Karm Abu Mina 1905-1907, In Die Menasstadt und das National Heiligtum der Altchristlichen Ägypter in der Westalexandrinischen Wüste*. Vol. I. Leipzig: Karl W. Heirsemann, 1910.
- Kaufmann, Carl Maria. *Zur Ikonographie der Menas-Ampullen mit Besonderer Berücksichtigung der Funde in der Menasstadt nebst einem einführenden Kapitel über die Neuentdeckten Nubischen und Aethiopischen Menastexte*. New York: The American University in Cairo Press, 1910.
- Kiss, Zsolt. *Alexandrie V: Les Ampoules De Saint Menas Decouvertes a Kom El-dikka 1961-1981*. Warsaw: Iksio Pan, 1988.
- Koçyiğit, Oğuz, Rıdvan Gölcük and Kemal Çibuk. "Çanakkale Troya Müzesi'nden Aziz Menas Tasvirli İki Ampulla ve Bizans'ta Kutsal Hac Yolculuğu." *Toplumsal Tarih* 330 (2021): 50-55.
- Köroğlu, Gülgün. "Anadolu'dan Erken Bizans Dönemi Hacı Ampullaları ve Smyrna Buluntuları." *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları, I. Çalıştay Bildirileri*. Ed. Akın Ersoy and Gözde Şakar. İstanbul: Ege Press, 2015, 155-170.
- Ladstätter, Sabine and Andreas Pülz. *Frühchristliche Ampullen aus der Sammlung des Instituts für Klassische Archäologie in Wien in. Forum Archaeologiae* 21/XII. Wien: Universität Wien, 2001.
- Ladstätter, Sabine. "Bizans Döneminde Ephesos. Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa." *Bizans Döneminde Ephesos*. Edited by Falko Daim and Sabine Ladstätter. İstanbul: Ege Press, 2011, 3-28.
- Leclercq, Henri. "Ampoules (A Eulogies)." *Dictionnaire D'Archeologie Chretienne et De Liturgie* I.2. Edited by Fernand Cabrol and Henri Leclercq. Paris: Letouzey et Ané, 1924, 1722-1747.
- Malalas, *The Chronicle of John Malalas*. Edited by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott. Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies; [Sydney, N.S.W.], 1986.
- Meinardus, Otto Friedrich August. *Two Thousand Years of Coptic Christianity*. New York: The American University in Cairo Press, 2002.
- Metin, Hüseyin and Abdulhadi Durukan. "Dara (Anastasiopolis) Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları 2020." *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*. Vol. 2. Edited by Adil Özme. Ankara: Ministry of Culture and Tourism Publications, 2022, 429-446.
- Metin, Hüseyin, Abdulhadi Durukan and D. Hasan Menteşe. "Dara (Anastasiopolis) Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları 2021." *42. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu: 42. Kazı Sonuçları Toplantısı, Denizli, May 23-27, 2022*. Vol. 3. Edited by Adil Özme. Ankara: Ministry of Culture and Tourism Publications, 2023, 189-206.
- Metin, Hüseyin. "Agora Excavation Finds in Dara (Anastasiopolis-2020): Early Byzantine Period Terracotta Lamps." *Amisos* 6/10 (2021): 87-99. <https://doi.org/10.48122/amisos.850450>
- Metin, Hüseyin. "Kibyra Kandilleri." Ph.D. diss., Atatürk University, 2012.
- Mitchell, Stephen. *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi: MS 284-641*. Translated by Turhan Kaçar. Ankara: Turkish Historical Society Publications, 2016.
- Niewöhner, Philipp. *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishing*. Berlin: De Gruyter, 2021.
- Özcan, Hatice Özyurt. "Examples of Architectural Sculpture with Figurative and Floral Decoration of the Byzantine Period at Muğla, Bodrum and Milas Archaeological Museums." *Olba* 19 (2011): 389-418.
- Rahmani, Levi Yizhaq. "Two Early Christian Ampullae." *Israel Exploration Journal* 16 (1966): 71-74.

- Reygers, Leonie. "Ampulle." *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* I. Edited by Otto Schmitt. Stuttgart: U.A, 1937, 657-661.
- Rosen, William. *Justinian's Flea: The First Great Plague and the End of the Roman Empire*. London: Penguin Books, 2008.
- Şimşek, Celal and Bahadır Duman. "Laodikeia'da Bulunan Ampullalar." *Olba* 15 (2007): 73-101.
- Stratos, Andreas Nikolaou. *Byzantium in the Seventh Century*; 2. 634-641. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1972.
- Talbot, Alice-Mary. "Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts." *Dumbarton Oaks Papers* 56. Cambridge: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 2002, 153-173.
- Usta, Aydın. "Artuklular." *Türkler Ansiklopedisi*. 6. Ankara: Yeni Türkiye Press, 2002, 471-483.
- Vikan, Gary. "Byzantine Pilgrim's Art." *Heaven on Earth: Art and the Church in Byzantium*. Edited by Linda Safran. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1998, 229-266.
- Wietzmann, Kurt. *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1979.
- Zachariah, *Chronicle Historia Ecclesiastica* The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene. Edited by Frederick John Hamilton and Ernest Walter Brooks. London: London Methuen, 1899.
- Zekry, Nader Alf. "The Iconography of St. Menas in the Coptic Art." *Journal of the Faculty of Tourism and Hotels-University of Sadat City* 1 (2/2) (2017): 37-52.